

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ: ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ ДОКУМЕНТІВ ГДА СБУ

Вивчення та публікація документів про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні є одним із провідних завдань Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Актуальність цієї теми зумовлена загальним посиленням уваги українського суспільства до свого історичного минулого, необхідністю вичерпно розкрити світовій спільноті правду про голодомори, політичні репресії та масові депортації – злочини, вчинені комуністичним режимом на українській землі. Викриття і засудження цих злочинів сприятиме відновленню історичної справедливості, утвердженню в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства, служитиме вшануванню пам'яті безвинних жертв тоталітаризму. Розсекречена архівна інформація й оприлюднення відповідних документів та імен організаторів і виконавців Голодомору-геноциду дасть можливість нинішнім і майбутнім поколінням глибше осягнути історичну долю Українського народу, який в умовах бездержавності і терору героїчно боровся за національне визволення, за створення самостійної соборної незалежної держави.

Першим кроком на шляху опрацювання документів, що зберігаються в ГДА СБУ і стосуються Голодомору, стало укладання міжфондового тематичного покажчика. Його електронну версію (130 документів та окремих справ) Служба безпеки України презентувала для журналістів та громадськості в серпні 2006 р.¹ Надзвичайний інтерес, викликаний невідомими досі документами, зумовив упровадження системного пошуку, аналізу та поширення інформації.

Оригінали й копії документів з фондів архіву СБУ про Голодомор демонструвалися в листопаді 2006 р. в Українському домі в м. Києві під час виставки «Розсекречена пам'ять». Її відвідали керівники держави і уряду, народні депутати, дипломати, представники широких кіл громадськості, закордонні гості. Факти, підтвержені документами виставки, в сукупності з іншими вагомими аргументами та джерелами остаточно переконали народних обранців у доцільності прийняття Верховною Радою України Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», яким Голодомор визнано геноцидом Українського народу.

Відтоді в Галузевому державному архіві СБУ розсекречено й оприлюднено десятки нових документів, розширено й упорядковано джерельну базу дослідження проблеми Голодомору в Україні. До її формування активно долучилися співробітники регіональних органів Служби безпеки України. За вказівкою керівника Служби В. Наливайченка в ГДА СБУ створено спеціальну робочу групу

¹ Див.: <http://www.sbu.gov.ua>

для фронтального обстеження архівних фондів і виявлення нових документів про трагедію 1932–1933 рр. Про суспільну затребуваність архівно-пошукового проекту свідчили укази, розпорядження й доручення Президента України В. Ющенка, спрямовані на розширення й активізацію дослідницьких завдань, результати виконання яких у прямому розумінні сколихнули світ. Резонансними стали опубліковані книги¹ та їх презентація в Прес-центрі СБУ, круглий стіл «Роль Служби безпеки України у встановленні історичної правди щодо Голодомору та політичних репресій за часів радянської влади» (листопад 2007 р.), документальні виставки, проведені в усіх регіонах України та за кордоном, у тому числі за участю фахівців Українського інституту національної пам'яті та Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000».

Протягом останніх років не припинялась робота над укладанням реєстру документів, електронні копії яких розміщено в мережі Інтернет та Інформаційно-довідковому залі (відкритому електронному архіві) ГДА СБУ. Після відкриття в кожному обласному центрі, містах Києві, Сімферополі та Севастополі таких залів бажаною одержали унікальну можливість у лічені хвилини безперешкодно одержувати копії документів, які їх цікавлять. Поряд із оприлюдненням документів, котрі давали підстави для визнання Голодомору геноцидом Українського народу, в ГДА СБУ велось інтенсивне вивчення документів для встановлення осіб, причетних до організації та проведення Голодомору. В лютому 2009 р. інтерактивний список розміщено в мережі Інтернет на сайті СБУ.

Грунтуючись на джерельній базі ГДА СБУ, фахівці Служби дійшли висновку: геноцид Українського народу став наслідком навмисних дій сталінського тоталітарного режиму, а злочини проти людства та людяності не мають строку давності.

Є підстави вважати, що початок організації Голодомору в Україні було покладено постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» та таємною інструкцією із застосування цієї постанови². Підписана 13 вересня 1932 р. головою Верховного суду СРСР А. Винокуровим, прокурором Верховного суду СРСР П. Красіковим та заступником голови ОДПУ І. Акуловим, інструкція регламентувала жорстке ставлення до куркулів та інших «соціально ворожих» елементів, незалежно від того, де вони на цей час працюють. Визначень, кого вважати куркулем, інструкція не давала, зате вимагала за найменше псування сільськогосподарського інвентарю, за участь у викраденні хліба чи колгоспного майна застосовувати без будь-яких послаблень вищу

¹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2007; К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008; Дзеркало душі народної: Спогади та враження відвідувачів виставки про Голодомор 1932–1933 років в Україні «Розсекречена пам'ять». – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008; Голодомор в Україні 1932–1933. – Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 7. – Варшава – Київ, 2008; Павлоградське повстання 1930 р. Документи і матеріали. – К.: Український письменник, 2009; Genocidni zločin totalitarnog režima u Ukrajini 1932–1933 / Uredio: dr Jevgenij Paščenko. – Zagreb, 2008. – S. 39–78.

² Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Упоряд. Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 523–525.

міру покарання – розстріл. Хоча в документі роз'яснювалося, що законом від 7 серпня належить послуговуватися в промисловості, сільському господарстві, на транспорті та в системі торгівлі, фактично це був зашморг, передусім для українських селян. Фатальна роль у його затягуванні відводилась сільському та районному партійному і господарському активу.

Політбюро ЦК ВКП(б) оперативно розглянуло й затвердило цей документ, а своє рішення за підписом секретаря ЦК Й. Сталіна із грифом “Строго секретно” надіслало членам Центральної контрольної комісії ВКП(б) і повноважному представникові ОДПУ в Україні В. Балицькому¹. В ГДА СБУ виявлено витяг із протоколу № 116 засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 16 вересня 1932 р. із факсимільним підписом секретаря ЦК Й. Сталіна та оригіналом печатки ЦК ВКП(б)². До витягу додано таємну Інструкцію із застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (док. № 2,3). На витягові із протоколу засідання політбюро можна помітити ще один важливий запис про те, що питання затвердження інструкції стояло на порядку денному вищого керівного органу партії ще 8 вересня, отже, зрозуміло, хто став ініціатором і автором зазначених документів. Це була пряма вказівка Сталіна і його найближчого оточення органам ДПУ всіма засобами розгортати неоголошену війну проти селян.

Для втілення в життя московських настанов в Україну наприкінці жовтня 1932 р. виїхала комісія В. Молотова. Саме з її приїздом значно зросли вимоги до виконання плану хлібозаготівлі в Україні і почалися численні арешти серед партійних і радянських працівників³.

Тотальний наступ на українське село продовжився в листопаді 1932 р.

20 листопада 1932 р. голова Ради Народних Комісарів УСРР В. Чубар та керуючий справами РНК УСРР В. Легкий підписали постанову уряду «Про заходи до підсилення хлібозаготівель». Посилаючись на постанову ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р., уряд радянської України вимагав притягати до суду як розкрадачів державного та громадського майна бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, які зривають виконання плану хлібозаготівель та інші державні зобов'язання. Не менш жорстокими стали вимоги повернення вже розданого колгоспникам на трудові хліба та введення натуральних штрафів, розмір яких визначався у межах 15-місячної норми здавання м'яса як усупільненої худоби, так і худоби, належної колгоспникам. Насправді в українських селян почали вилучати до останньої крихти, до останньої зернини все їстівне. Штрафували додатково хлібом, м'ясом, картоплею, грішми, продавали майно, позбавляли землі – основного засобу існування селян, висилали, застосовували так звані товарові репресії – припиняли постачання промислових товарів.

Для реалізації задуманого потрібен був ударний кулак, і ним стали органи ДПУ. 19 листопада 1932 р. відбулася нарада керівників усіх обласних органів ДПУ УСРР, на якій було намічено, згідно з директивою ЦК КП(б)У, проведення

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 25 (1951р.). – Спр. 3. – Арк. 1. 3 листопада 1932 р. В. Балицький – «особливо уповноважений ОДПУ на Україні», з лютого 1933 р. – голова ДПУ УСРР.

² ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 25. – Оп. 3 (1951 р.). – Арк. 1.

³ Див. докладніше: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001.

масової операції із нанесення оперативного удару по «класовому ворогу». Операція охоплювала 243 райони України. У кількісному вимірі підлягали ліквідації 436 групових справ, у яких фігурувало 2 117 осіб, та 1 308 «контрреволюціонерів-одиноків»¹. Оперативний натиск, на проведення якого було мобілізовано весь чекістський апарат, спрямовувався проти «куркульсько-петлюрівських» елементів. Виконуючи рішення ЦК КП(б)У, органи ДПУ УСРР особливу увагу звертали на ті райони України, де в минулому були «петлюрівські гнізда» та чинили найбільший опір колективізації і хлібозаготівлям.

Зауважимо, що в цьому та в багатьох інших документах у визначенні ворогів радянської влади постійно поєднується соціальний стан супротивників та їх ідеологічні позиції. «Петлюрівцями» не називали ні росіян, ні євреїв, ні поляків, ні німців, цей термін міцно асоціювався з українським національним визвольним рухом. У СРСР аж до Другої світової війни «петлюрівцями» таврували прихильників незалежності України, всіх, хто виявляв національну свідомість, не цурався української мови, культури, традицій і прямо або опосередковано належав до противників більшовицької імперії, яких потрібно було знищити. Після війни таких людей уже йменували «бандерівцями» і не менш запекло ліквідували, всіляко компрометували їх діяльність, намагалися кинути в небуття. Потенційно українська нація, відколи заявила про своє існування, породжувала «мазепинців», «петлюрівців», «бандерівців», спільними для яких, незалежно від часу, була віра у свій народ і його суверенні права та наявність зовнішніх сил, котрі вважали це зрадою.

Підписуючи 22 листопада 1932 р. доповідну записку на ім'я С. Косіора «Про заходи з проведення оперативного натиску на куркульсько-петлюрівські і к.-р. елементи», голова ДПУ УСРР С. Реденс просив Косіора затвердити намічені ДПУ УСРР заходи на політбюро і дати вказівку обласним партійним комітетам посилити партійну та радянську діяльність, без якої, писав Реденс, «наші заходи не матимуть належного і потрібного нам результату» (док. № 7).

ДПУ УСРР та ЦК КП(б)У, цілком підпорядковані центральним органам, розташованим поза межами України, у тісній взаємодії вибудовували схему остаточного вилучення зерна й інших істівних припасів з українських сіл. Організаційним засобом геноциду стали жорстокі репресії проти населення, включно проти місцевих непоступливих керівників, і надання необмежених прав «покарання» й «помилування» співробітникам ДПУ, уповноваженим, членам бригад активістів, які проводили обшуки, відбираючи останнє.

За вказівкою генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора прокотилися арешти серед працівників низової ланки управління колгоспів. Розкручуючи маховик репресій, заступник голови ДПУ УСРР Х. Леонюк передав по прямому проводу записку начальникам обласних відділів ДПУ, в якій вимагав негайно доповісти про найбільш гучні справи по колгоспах, зазначивши число заарештованих голів колгоспів, інших матеріально відповідальних осіб, а також виокремивши серед них членів і кандидатів у члени партії². Досі у статистиці ДПУ така графа щодо членів і кандидатів у члени ВКП(б) була відсутня.

¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 25 (1951 р.). – Спр. 3. – Арк. 73.

² Там само. – Ф. 42. – Спр. 9. – Арк. 91.

Органами ДПУ УСРР на місцях розслідувалися численні справи членів і кандидатів у члени ВКП(б), арештованих у зв'язку з хлібозаготівлями. З 1 по 20 грудня 1932 р. було арештовано 862 особи, з них у Дніпропетровській області 346, Київській – 183, Харківській – 94, Чернігівській – 81, Одеській – 75, Донецькій – 38, Вінницькій – 21 (статистика включала й Автономну Молдавську республіку, що входила до складу УСРР)¹. Судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР було засуджено 13 членів КП(б)У, в тому числі 6 – до «вищої міри соціального захисту» та 6 – до десяти років концентраційних таборів². У 1933 р. із КП(б)У було «вичищено» 27 тис. українців-комуністів, 237 українців–секретарів райкомів, 248 комуністів – голів райвиконкомів, 158 комуністів–українців із вищої адміністрації та 1 300 членів комсомолу³.

8 грудня 1932 р. голова ДПУ УСРР надіслав Косіору нове “Зведення матеріалів у справах про саботаж хлібозаготівель, розбазарювання і розкрадання хліба в колгоспах”⁴. Бюлетень відкривався твердженням, що оперативний удар по внутрішньоколгоспних угрупованнях триває швидкими темпами. Діяльність викритих груп полягала у зриві основних сільськогосподарських кампаній, особливо хлібозаготівель, у розбазарюванні, приховуванні й розкраданні хліба, в антиколгоспній та антирадянській агітації, що супроводжувалась закликами до повстання.

З-поміж репресій проти місцевих та районних партійних і державних керівників найбільш показовою є «Оріхівська» справа, згідно з якою долю «винуватців» вирішив особисто Й. Сталін. 7 грудня 1932 р. за його підписом було розіслано таємний лист всім членам і кандидатам ЦК і ЦКК, секретарям обкомів, крайкомів, національних ЦК, секретарям райкомів і головам районних виконавчих комітетів, членам партії колегії Наркомзему СРСР⁵. Разом із листом у порядку інформування, а насправді як конкретна вказівка діяти у вказаному вождем напрямі, розсилалися сфабриковані слідчі матеріали про «саботаж хлібозаготівель в Оріхівському районі України».

Сталін, нехтуючи елементарно законністю і моралю, дав команду розправитись із Оріхівськими керівниками: «Немедля арестовать и наградить их по заслугам, т. е. дать им от 5 до 10 лет тюремного заключения каждому».

Ключ до розгадки причини такої величезної уваги ЦК ВКП(б), особисто Сталіна до господарств Дніпропетровської області крився у тому, що область посідала провідне місце у хлібному балансі Радянського Союзу. Вона щороку давала значну частину високоякісного товарного зерна, особливо пшениці, не тільки в Україні, а й загалом у СРСР. У Москві вже не сприймали запевнень обкому партії, що для хлібозаготівель зроблено все – надіслано своєчасно директиви, задіяно тисячі уповноважених і сотні бригад. Вістря репресій спрямовувалося проти тих районів, населення яких у минулому активно підтримувало

¹ ГДА СБУ. – Ф. 42. – Спр. 9. – Арк. 72.

² Там само. – Арк. 73.

³ Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 203.

⁴ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 25 (1951 р.). – Спр. 3. – Арк. 110–151.

⁵ Там само. – Арк. 105.

повстанський рух. Наприклад, партійна організація Васильківського району Дніпропетровської області, який не зміг виконати плану хлібозаготівель, проголошувалась засміченою «куркулями, петлюрівцями і махновцями». 8 грудня 1932 р. район було занесено на «чорну дошку», тобто приречено на голодну смерть. У свій час до Н. Махна приєдналося чимало вихідців із сусіднього з Гуляйполем Оріхівського району (тепер він належить до Запорізької області). Оріхівський загін у січні 1919 р. нараховував 700 багнетів і був одним з найбільших у складі полків Н. Махна¹.

Оперативним наказом від 5 грудня 1932 р. перед органами ДПУ було поставлено завдання розгромити контрреволюційне підпілля і нанести рішучий удар по куркульсько-петлюрівських елементах, які «зривають основні заходи радянської влади на селі»². Ударно-оперативна група ДПУ повідомляла про викрите у 200 районах, на 30 залізничних станціях та в прикордонній смузі України розгалужене контрреволюційне підпілля. І знову маємо чітке підтвердження спланованої антиукраїнської акції: підпілля в Україні, за інформацією ДПУ, було тісно пов'язане з «закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, «УВО» і УНДО) і польським Головштабом». 13 лютого 1933 р. В. Балицький (заступник голови ОДПУ, член ЦКК ВКП(б), член політбюро ЦК Компартії України) підписав оперативний наказ № 2. У цілком таємному документі стверджувалось існування «єдиного старанно розробленого плану організації збройного повстання в Україні на весну 1933 року з метою повалення радянської влади і встановлення капіталістичної держави – так званої Української незалежної республіки»³.

Тут немає рації зупинитись на реальності таких планів в Україні після неодноразових операцій з вилучення холодної і нарізної зброї⁴, після введення непосильних податків, розкуркулення, арештів і заслання найбільш активної частини українського населення як у селах, так і в містах. На цей час збройне повстання, здійснене за єдиним планом з метою відновлення УНР, було абсолютно неможливим. Про це не могла не знати керівна комуністична верхівка, але, очевидно, така інформація була їй потрібна, щоб раз і назавжди покінчити з українською нацією. Її відродження в роки «українізації» породило проблеми для більшовицької імперії, яка не могла існувати без України, але не без національно свідомих українців. Тому збіг у часі проголошеного повстання і повного вилучення їстівних припасів в українських селян, позбавлення засобів їх існування при вкрай обмеженій можливості порятуватись за межами України не є випадковим.

Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р., Інструкція з її застосування, ініційована Сталіним і затверджена на політбюро ЦК ВКП(б), «Оріхівська» та їм подібні справи, накази ДПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. та 13 лютого

¹ Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К.: Наук. думка, 1991. – С. 65.

² ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 666. – Арк. 58.

³ Там само.

⁴ За одинадцять місяців 1932 р. органами ДПУ УСРР було вилучено 28,2 тис. одиниць зброї, у тому числі понад 26 тис. – вогнепальної, а ураженою політичним бандитизмом на початок 1933 р. вважалася лише Чернігівська область.

1933 р. є тими викривальними документами, що підтверджують наміри партійно-державної верхівки створити в українському селі умови, несумісні із життям. Цей намір остаточно став реальністю у 1933 р., на який припав пік Голодомору-геноциду і коли за інформацією ДПУ мало вибухнути загальноукраїнське повстання з метою проголошення Української незалежної республіки. Оперативні накази, розпорядження ДПУ УСРР, які нерідко ретранслявали рішення партійно-державних органів та ОДПУ або ж ініціативно ставили завдання своїм підрозділам, мали виразно антиукраїнське спрямування. «Антирадянська», «контрреволюційна», «шкідницька», «повстанська» діяльність в Україні й надалі асоціювалась із «петлюрівщиною», «махновщиною», «українським націоналізмом».

Доповідні записки, спецповідомлення, зведення органів ДПУ, підписані їх керівниками, не лише інформували вищі інстанції про репресії на селі, про перебіг колективізації та хлібозаготівель, але й називали численні прізвиська тих, хто чинив опір заходам радянської влади або був принаймі незгодним із ними. Подібна інформація служила підставою для нових арештів, розстрілів та ув'язнень. Водночас провідники тоталітарного режиму робили все, щоб блокувати правду про голод, не допустити її поширення, назавжди зіграти з історії людства пам'ять про злочин геноциду. Яскравим прикладом цього є тривале приховування інформації, яку вчені з України намагались передати в Москву до М.С. Грушевського. У переказаному ДПУ посланні, українські науковці дали чітку оцінку дій влади: «Про політичне становище сказати, що на Україні панує справжній голод, вимирають цілі села й повіти, особливо підкреслити страхотливу смертність серед дітей. Пояснити це як політику, спрямовану на те, щоб остаточно зламати українську націю, як єдину національну силу, здатну до серйозного опору. Одні вимруть, інші розсіються по безмежних просторах Росії»¹.

Із систематичних звітів органів ДПУ видно наростання кількості притягнутих до відповідальності селян у порядку проведення «оперативного натиску». Кількісні дані красномовно показують інтенсивну оперативно-слідчу роботу органів ДПУ УСРР на селі, де по своїх лініях працювали співробітники особливих відділів, секретно-політичних відділів, економічного управління.

Як стверджує узагальнена статистика, за десять місяців 1932 р. в Україні до відповідальності було притягнуто 21 362 селян, з них 19 740 – арештовано. Розстріли були нечастими; переважали ув'язнення в концтаборах та висилки. У відомості про арештованих органами ДПУ УСРР «у зв'язку з оперативним натиском», підписаній начальником обліково-статистичного відділу (ОСВ) Букшпаном 20 грудня 1932 р., названо число заарештованих – 16 122 особи². Серед них у окремі категорії документ виділяє куркулів, середняків, бідняків, колгоспників, робітників, службовців, голів колгоспів і сільських рад, рахівників, членів і кандидатів у члени партії.

Найпоширенішим видом «злочину» були, за статистикою ОСВ ДПУ УСРР, опір вивезенню хліба, розбазарювання і приховування хліба. Графу щодо приховування або крадіжки хліба вводять у статистичну звітність ДПУ УСРР з вересня

¹ ГДА СБУ – Ф. 65. – Спр. С-7537. – Т. 10. – Арк. 61.

² Там само. – Ф. 42. – Спр. 9. – Арк. 212.

1932 р. До грудня обласними відділами ДПУ УСРР у суд було передано справи із звинуваченнями в нездачі хліба державі 862 осіб і у викраденні хліба – на півтори тисячі осіб¹. Із документів статистичної звітності дізнаємося про наростання перепродажу зерна за спекулятивними цінами, незгоду з боку значної частини партійних і державних працівників із політикою хлібозаготівель². У зв'язку з активізацією роботи ДПУ на селі в обліково-статистичному відділі збирали відомості про кількість колгоспних і одноосібних господарств, обкладених натуральним штрафом за невиконання плану хлібозаготівель, про засуджених судовою трійкою і особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР за агітацію проти хлібозаготівель, приховування та розбазарювання хліба, опір його вивезенню тощо. На довідці про рух справ і арештованих внаслідок операції ДПУ УСРР на селі за час з 1 по 20 грудня 1932 р. зберігся оригінал запису невстановленої особи (ймовірно, начальника ОСВ ДПУ УСРР Букшпана) із вказівкою на призначення документа: «для т. Постышева», який у 1930–1933 рр. був секретарем ЦК ВКП(б), а з 1933 р. – ще й другим секретарем ЦК КП(б)У.

Порівняння статистичної звітності та поточних зведень ДПУ УСРР підтверджує посилення, починаючи з листопада 1932 р., репресій органів влади на селі. Про це свідчить як стрімке зростання числа заарештованих, так і жорстокість вжитих до них репресивних заходів. Довідки та зведення ДПУ УСРР деталізують статистичну звітність про соціальний склад заарештованих, види злочинів, за які особливо переслідували в роки Голодомору, та покарання за них. Значну групу заарештованих становили голови і члени правління колгоспів, куркулі, середняки й бідняки (середняків було на третину більше від куркулів), сільські вчителі, духовенство. Протягом листопада 1932 р. – січня 1933 р. в селах України заарештовано 37 797 осіб³. За цей час було розглянуто понад 12 тис. справ, внаслідок чого до розстрілу засуджено 719, позбавлення волі й ув'язнення в концтабори – 8 003, висилці – 2 533 особи⁴. Документ безпристрасно фіксує виселення за межі України кількох тисяч осіб, чия вина полягала лише в тому, що вони проживали у районах, найбільш відсталих у хлібоздачі. Тут же йдеться і про результати пошуків спільними зусиллями ДПУ УСРР та Робітничо-селянської міліції останніх їстівних запасів. З викритих схованок – потайних ям, комор, навіть із відходів, а також у «спекулянтів» і «перекупників» у грудні 1932 р. – січні 1933 р. було вилучено 1 млн 718,5 тис. пудів зерна⁵.

Якби влада бажала, вона могла б допомогти українським селянам врятуватися від голодної смерті не тільки припинивши грабежі та вивезення хліба, що нерідко під суворою охороною пропадав на елеваторах та в портах, а й надавши допомогу продуктами. Натомість в Україні для сіл і районів, що не справилися з планом хлібозаготівлі, було запроваджено «чорні дошки». В документах ГДА СБУ про них є обмаль інформації, хоча в інших архівах збереглося чимало документів про таку форму репресій на селі. Так, за довідкою нар-

¹ ГДА СБУ. – Ф. 42. – Спр. 9. – Арк. 41.

² Там само. – Арк. 71-72.

³ Там само. – Ф. 16. – Оп. 27 (1951 р.). – Спр. 4. – Арк. 13.

⁴ Там само. – Арк. 15.

⁵ Там само.

комзему УСРР від 2 грудня 1932 р. у Вінницькій області на «чорну дошку» за рішенням облвиконкому було занесено 8 районів, 44 колгоспи, одноосібників 42 сіл; у Чернігівській – 13 колгоспів, 38 сіл, 1 646 одноосібників; у Донецькій – 12 колгоспів, 6 сіл, 25 одноосібників; у Дніпропетровській – 228 колгоспів у 44 районах; у Київській – 51 колгосп у 19 районах; у Харківській – 23 колгоспи в 9 районах; в Одеській – 12 колгоспів у 9 районах¹.

Але не тільки невиконання непосильного плану хлібозаготівлі було причиною винесення смертного вироку селянам. До уваги однозначно брались також їх політичне минуле, передусім участь у повстанському визвольному русі. Так, 6 грудня 1932 р. за постановою політбюро ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР на «чорну дошку» були занесені с. Верби Павлоградського району та с. Гаврилівка Межівського району Дніпропетровської області, де раніше неодноразово палахкотили антирадянські повстання².

Потужним засобом організації геноциду стала харчова блокада України.

Голодні селяни шукали порятунку кількома шляхами. Природним було бажання не здавати хліб державі, а приберегти для себе, проте повсюдно створені бригади із приїжджих та місцевих активістів усіма способами дізнавались про схованки і відбирали все до останньої зернини. Автори одного з агентурних донесень ДПУ про джерела інформації щодо наявності в селян посівного матеріалу із захопленням констатували: «Приходиться через учеников узнавать, у кого и сколько спрятано. Сыск в школе поставлен замечательно»³.

Щоб не допустити масових утеч селян з уражених голодом місць, органи ДПУ розробили низку заходів: сільським радам категорично заборонено видавати будь-які довідки на виїзд; мобілізовано агентуру та сільський актив на виявлення організаторів виїздів; по лінії транспортних органів ДПУ та в районах створено оперативні заслони; проведено арешти організаторів і підбурювачів до втечі; розгорнуто «роз'яснювальну» роботу (док. №17). Із 15 грудня 1932 р. по 2 лютого 1933 р., за даними обласних відділів ДПУ, в Україні масовими виїздами із сіл було охоплено 215 районів. За цей час свої раніше рідні місця залишили 94 433 колгоспники, одноосібники, так звані куркулі і навіть понад одна тисяча колгоспного активу. За останній тиждень січня 1933 р. по районах України заслони затримали 3 861 особу. Ще більше людей прагнуло скористатись залізницею, щоб уникнути голодної смерті в рідних краях. У зазначений період припинено спроби 16 733 селян виїхати залізницею. Більшість із них насильно повернуто до попередніх місць проживання, навіть із Центрально-Чорноземної області повернуто в Україну 8 257 осіб.

Хоча знесилим українським селянам важко було подолати межі України, та навіть вибравшись з України, вони наражались на заборону чи обмеження на вивезення продуктів, які існували в інших радянських республіках.

У ГДА СБУ частково збереглася документація повноважного представництва (ПП) ОДПУ в Криму, який на той час входив до складу РСФРР. Уже в лютому

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. Упоряд. Р.Я. Пиріг. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 435–436.

² Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали. – К.: Укр. письменник, 2009.

³ ГДА СБУ, Херсон. – Спр. С-920. – Арк. 15.

1932 р. начальники районних відділів та районні уповноважені ПП ОДПУ в Криму одержали завдання перекрити наплив українських і північнокавказьких «спекулянтів», що скуповували на півострові хліб. Після одержання директиви органам ОДПУ та міліції пропонувалось відбирати хліб у всіх, хто віз його із Криму понад одного пуда, звернувши особливу увагу на північний напрямок (док. № 52). Розпорядчі документи пізнішого періоду вимагали ще жорсткіших заходів з метою припинення руху хлібних припасів із Криму, як їх називали, чорних обозів (док. № 54, 59, 60, 61).

Про певну координацію дій керівників союзних республік щодо вихідців з України свідчить і постанова бюро ЦК КП(б) Білорусії від 3 квітня 1932 р. «Про наплив селян і колгоспників з України в БСРР для скуповування хліба». Зазначивши, що останнім часом у південних районах Білорусії (Гомель, Бобруйськ, Рогачов) спостерігається величезний наплив українських селян, які скуповують хліб, вищий партійний орган республіки висловив занепокоєння поширенням «контрреволюційної» агітації і сіянням паніки куркульськими та антирадянськими елементами. Проте, поряд із вимогою «рішуче покласти край фактам спекуляції», «суворо контролювати існуючі обмеження на перевезення хлібних вантажів», керівники Білорусії дали вказівки не вживати «ніяких адміністративних заходів стосовно українських селян і колгоспників, які купляють хліб на базарах» і «не допускати яких би то не було форм загороджувальних загонів».

Власноручні записи відвідувачів виставки документів ГДА СБУ про Голодомор 1932–1933 років в Україні містять свідчення про те, як голодних людей стягували з поїзда, не пускаючи в Росію за хлібом, як привезений звідти мішечок з пшоном обливали гасом, як намагалися пробратися з України до Білгородщини, щоб виміняти речі на зерно чи макуху й порятувати дітей. «Та пройти «кордон», який охороняли озброєні військові, не кожному вдавалося. Дідусевого сусіда вони вбили», – пише З.О. Ралінська із Сум (док. № 399).

Перекриті були кордони з Польщею, де діяли Комітет рятунку України, Союз Українок, Українське національно-демократичне об'єднання, Організація Українських Націоналістів. Ні в Польщу, ні з Польщі вибратися практично було неможливо, залізничні війська ДПУ, прикордонники тримали кордон на замку (док. № 290). Сотні людей з України, ризикуючи життям, намагалися дістатися берегів Болгарії та Румунії водними шляхами, але й тут їх перехоплювали.

Жодних контактів не допускалося і з Німеччиною, яка прагнула надати матеріальну й фінансову допомогу етнічним німцям-колоністам в Україні. Німецьке консульство в Одесі повідомляло про змушування колгоспників писати листи й заяви з відмовою від допомоги з-за кордону. Протягом 1933 р. консульство не видало жодної візи за радянським паспортом і дійшло висновку про ще суворіше, ніж було досі, «герметичне закупорення» місцевого населення від зовнішнього світу¹. Водночас німецькі дипломати констатували спрямованість дій влади проти українського національного руху (док. № 319).

У Берліні існував також Комітет допомоги голодуючим на Україні, який очолювала дочка гетьмана П. Скоропадського Єлизавета. Уже на той час гетьманці визначили голод в Україні і на козацьких землях СРСР як «новий і на цей раз

¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 161. – Т. 7. – Арк. 20–21.

найстрашніший за кількістю жертв вибух більшовицького терору у формі планомерно, протягом кількох років підготовленої більшовицькою владою колосальної голодної катастрофи, влаштованої з метою остаточно зламати будь-який опір населення комуністичній системі».

Допомога в іноземній валюті та продуктами з Польщі, Німеччини, Чехословаччини якщо й потрапляла в Україну, то лише з великими труднощами. Розцінюючи поодинокі добродійні надходження від родичів чи деяких організацій як приниження радянської влади, «антирадянську агітацію» або й «шпигунство», каральні органи шляхом перлюстрацій та цілковито підконтрольні контори «Торгзіну» фіксували всіх одержувачів переказів з-за кордону і вживали відповідних заходів.

Не менш цинічною була інформаційна кампанія комуністичної влади з метою приховування злочину геноциду. Яскравим прикладом цього є інсценований наркоматом іноземних справ СРСР, ДПУ та міліцією добробут українців під час приїзду в серпні 1933 р. в Україну колишнього прем'єр-міністра Франції Едуарда Ерріо (док. № 315, 316, 319). Як видно зі спецповідомлення Одеського відділу ДПУ УСРР, усі дійові особи від команди пароплава «Чичерін» до колгоспників і робітників хлібозаводу, з якими зустрівся Ерріо, були спеціально добрими людьми. Всілякі страви й напої, подаровані йому вишиті рушники й українські сорочки мали, очевидно, продемонструвати не тільки сите колгоспне життя, а й вільний розвиток української культури. Дезінформація світової громадськості підпорядковувалась безкарному посиленню політичних репресій в Україні, жорстокому упокоренню голодом.

Харчова блокада та примусове визначення місця проживання без засобів до існування зумовили неминучість масового вимирання населення. Епідемії, опухання від голоду, хвороби шлунка, недокрів'я, розумові розлади впливали на генофонд нації. Тільки природна міць могла її врятувати від вимирання й безповоротної деградації. Колгоспник із Полтавщини М. Рева в листі до Й. Сталіна в травні 1940 р. писав, що сільська рада не видає довідок про смертність у 1933 р., бо кількість померлих тоді перевищила попередні 50 років. Люди, котрі залишилися живими, часто хворіють, безсилі, погіршали зір і розумові здібності (док. № 367). У 1940 р. в школу нікому було йти – діти нового покоління кілька років поспіль або не народжувались або при народженні помирали. Слова М. Рєви підтверджує відвідувач виставки «Розсекречена пам'ять» М.Г. Старунов, який записав спогад із особистого життя (док. № 398). На страждання й високу смертність серед дітей, небачене зростання кількості безпритульних і сиріт вказують й інші документи з фондів ГДА СБУ – звіт ДПУ УСРР про хід операції на селі у листопаді 1932 – січні 1931 р. (док. № 19), щоденник Олександри Радченко (док. № 358) та ін.

Після 1933 р. страждання й смертність людей від голоду в багатьох місцевостях України не припинились, хоча й набрали менших масштабів. Однією із причин продовження голоду була потреба повернути надане 1933 р. окремим областям УСРР зерно в «борг». Столичній Харківській області взагалі пропонувалось повернути 50 тис. пудів жита, наданого за постановою РНК СРСР від 20 липня 1933 р. у вигляді «продовольчої допомоги потребуючим колгоспам», до 10 серпня цього ж року. Більшовицька влада вважала такі жести «турботою» про

постраждалих (прихильники цієї позиції є й донині), насправді допомога раніше відібраним у селян зерном призначалась для проведення посівної кампанії в колгоспах та підтримки тих, хто безпосередньо працював у полі.

Порядок використання і злиденні розміри продовольчої позики, розподіленої по районах, чітко простежуються з листа секретаря Мелітопольського райкому КП(б)У та голови райвиконкому головам сільрад, секретарям партосередків, головам колгоспів району, а також політвідділам МТС від 29 травня 1933 р. Продовольчу позикку мали видавати колгоспникам винятково на вироблені за п'ять днів трудовні і тільки борошном. Трактористам на добу видавали 600 г печеного хліба, на вироблений ними трудовдень – 250–300 г борошна, кваліфікованим ремонтником – 500 г борошна, решті колгоспників, які працювали у полі, садах, на сінокосі належало від 150 до 400 г борошна на трудовдень. Непрацюючим видача хліба та борошна заборонялась під страхом суворой відповідальності «за розбазарювання продпозики»¹. Як бачимо, норми харчування навіть працюючих селян далеко не відповідали їх фізіологічним потребам, неминуче призводили до виснаження організму та масової загибелі від недоїдання й голоду, особливо дітей, немічних і літніх людей.

У жодному архіві в Україні та за кордоном не виявлено документів із точними даними про втрати населення України та інших народів СРСР в роки Голодомору. В ГДА СБУ збереглися оцінки сучасників, які оперували близькими цифрами, хоча їх походження невідоме, а домовленостей не могло бути. Так, згадувана вище О. Радченко, посилаючись на довірчі слова співробітниці статистичного відділу в Харкові, записала в своєму щоденнику про загибель в 1932–1933 рр. в Україні 6 млн. людей. У листівці 1939 р., яка поширювалась в Україні із промовистим закликом «Селяне, не давайте хліба большевикам!», зазначається 8 млн. жертв Голодомору (док. № 25, 358, 371).

Всесоюзний перепис 1937 р., котрий виявив значні демографічні втрати в Україні та матеріали якого уряд СРСР визнав «дефектними», насправді відбувся під пильним наглядом НКВС. Судячи з усього, енкаведисти супроводжували процес перепису, не знаючи достеменно, якої небезпеки від нього можна чекати. Тому в спеціальному зведенні «Про контрреволюційну діяльність у зв'язку з Всесоюзним переписом населення» від 10 січня 1937 р., підготовленому для В. Балицького, і на його основі – загальному зведенні від 13 січня, надісланому в ЦК КП(б)У Косіору й Постишеву, йшлося лише про спроби антирадянських елементів дискредитувати й зірвати Всесоюзний перепис² (док. № 25, 358, 361, 363, 371, 373).

Напередодні та в день перепису 6 січня 1937 р. (до 11 січня – контрольний обхід) НКВС прагнуло, по-перше, не допустити, щоб хтось ухилився від обліку, по-друге, нейтралізувати духовенство, яке нібито старалося завищити число віруючих і тим самим домогтися відкриття недіючих церков. Зверталась увага і на правильне зазначення національності кожної особи, бо, як стало відомо управлінню держбезпеки НКВС, через чутки про наступне виселення із прикордонної смуги поляки мають намір приховати свою національність. Обліковців, обвинувачених у недобросовісності через неповність врахованих на їхніх ділян-

¹ Державний архів Запорізької області. – Ф. П-233. – Спр. 2. – Арк. 118.

² ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30 (1951 р.). – Спр. 135. – Арк. 2–4; 17–18.

ках осіб, негайно звільняли, а допущені недоліки виправляли. Спецзведення з областей, передані до Києва за підсумками перепису, сповіщали про організованість цього заходу, а також про окремі ексцеси, що, однак, істотно не вплинули на його результати. Навіть одноосібників і сектантів, які намагались виїхати із села чи відмовлялись називати свої об'єктивні дані, змусили пройти процедуру перепису в наступні дні.

Результати перепису, що спочатку був визнаний радянським урядом як зразковий¹, невдовзі були засекречені. Радянське партійно-державне керівництво зрозуміло, що старанно приховувана страшна правда про катастрофу 1932–1933 рр. тепер може відкритися. З'ясувалося, що в Україні, на відміну від інших радянських республік, чисельність населення за десять років зменшилася. Серед національностей СРСР негативною була динаміка лише в українців (84,7 % у 1937 р. порівняно з 1926 р.) і казахів (72,3 %)².

У фондах ГДА СБУ зберігається офіційна доповідь ВУЦВК, підготовлена до VI сесії Центрального виконавчого комітету СРСР³. У ній міститься розлога характеристика природи, населення, розвитку різних галузей сільського господарства й промисловості України станом на середину 1920-х років. У доповіді повідомляється, що валовий збір хліба в Україні досягає 37,7 % від загальносоюзного, надлишок хліба оцінюється в 378 млн пудів (по інших частинах СРСР – 222 млн пудів). Загалом 1925 р. Україна мала 47,7 % союзних товарних хлібофуражних надлишків. За даними Центрального статистичного управління УСРР, число жителів України на той час становило 27 млн 860 тис. осіб, з них українців – майже 22 млн (79 %), росіян – 2 млн 650 тис., євреїв – 1 млн 780 тис., поляків – 420 тис., німців – 390 тис. У містах проживали майже 5 млн осіб, а в селах – 23 млн. Абсолютна більшість українців проживала в селах, які в 1932–1933 рр. були виморені голодом.

Значну частину матеріалів перепису та багатьох людей, хто його проводив, було знищено. У наявних документах комуністичної влади немає прямих доказів, що саме названі обставини послужили причиною призначення нової дати перепису населення на початок 1939 р. Чіткішу відповідь на це питання дає том справи з фонду таємного діловодства ГДА СБУ «Оперативные сводки о подготовке и проведении Всесоюзной переписи населения. Начато 8.I.37 г. Окончено: 29.V.37 г.» (док. № 27). На обкладинці тому, внесеному до опису архівних справ 1951 р., червоним олівцем позначено: «Сов. секретно» і кульковою ручкою нанесено ще один гриф обмеження доступу, не прописаний у жодному наказі: «В читальный зал не выдавать».

Окрім спеціальних зведень про ставлення населення до перепису і про ліквідовані НКВС контрреволюційні виступи в окремих районах України, том містить цілком таємне повідомлення тимчасово виконуючого обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР Іванова, надіслане 3 квітня 1937 р. в Москву на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова та його заступника Фриновського. В доне-

¹ За зразкове проведення перепису населення уряд удостоїв державних нагород керівників кампанії; начальник ЦУНГО СРСР І.А. Краваль одержав орден Леніна.

² Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2007. – С. 380.

³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 1167.

сенні, підготовленому на основі агентурних даних (традиційний спосіб НКВС: немає документів – є агентура), міститься чітка інформація, що показав перепис насправді і що тепер слід інкримінувати «контрреволюціонерам», «шкідникам», «троцькістам», які нібито «засіли» в системі Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР. Отже, учасники «троцькістської» групи зізнавалися агентові НКВС напередодні перепису: «У питаннях перепису треба рідвладі переплутати карти й напсувати... По лінії національній треба справу влаштувати так, щоб на Україні вказати якомога менший процент українців, по-перше показати, що йде процес русифікації України, з другого боку, скорочення проценту українців можна буде представити, як наслідок голоду»¹.

Винним за такі результати перепису призначили начальника сектору обліку населення Управління народногосподарського обліку УРСР І. Вейцблита², який до 1918 р. був членом Бунду, а 1933 р. виключений із КП(б)У. До «української контрреволюції» його віднесено таким чином: «Серед українського підпілля Вейцблита розглядають, як людину, яка сміливо висловлює свої погляди. Виключення його з партії розглядається в підпіллі як втрата для підпілля»³.

Арештований назвав учасників «шкідницької» групи і серед них – О. Асаткіна⁴, начальника Управління народногосподарського обліку УРСР, члена Президії Академії наук УРСР, директора науково-дослідного інституту економіки. У лавах комуністичної партії О. Асаткін перебував із 1904 р., у радянський час обирався членом ЦК КП(б)У і членом Центрального виконавчого комітету УРСР. Його теж важко було звинуватити в українському націоналізмі, бо він був росіянином походженням із села Вознесенська Костромської губернії і до приїзду в Україну працював на керівних посадах у Туркестані, Білорусі, в торговому представництві СРСР в Японії. Проте його заарештували і добилися заяви на ім'я народного комісара внутрішніх справ УРСР із визнанням своєї участі в «контрреволюційній організації», яка проводила «шкідницьку» роботу в галузі народногосподарського обліку в системі ЦУНГО⁵. Водночас дістали визнання, що результати перепису по областях в Україні свідомо фальсифіковані.

Якщо відкинути розповіді допитуваного про його міфічну підпільну діяльність і тривалу боротьбу за повалення партійного керівництва на чолі зі Сталіним, побачимо головне, заради чого в липні 1937 р. був заарештований і вже у вересні розстріляний О. Асаткін. Запрограмовані на приховування масової смерті людей від голоду та знищення відповідних документів, слідчі НКВС добилися від О. Асаткіна визнання своєї провини, яку він виклав, згідно

¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30 (1951 р.). – Спр. 135. – Арк. 38.

² Вейцбліт Ілля Ісакович, 1895 р. народження, заарештований 29 березня 1937 р. Візною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР 1 вересня 1937 р. засуджений за статтями 54-7, 54-8, 54-11 Кримінального кодексу УРСР до вищої міри покарання. Вирок виконано в м. Києві в ніч проти 2 вересня.

³ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30 (1951 р.). – Спр. 135. – Арк. 39.

⁴ Асаткін Олександр Миколайович, 1885 р. народження, заарештований 5 липня 1937 р. Візною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР 1 вересня 1937 р. засуджений за статтями 54-6, 54-7, 54-8, 54-11 Кримінального кодексу УРСР до вищої міри покарання. Вирок виконано в м. Києві в ніч проти 2 вересня.

⁵ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 43187-фп. – Арк. 26-27.

з протоколом допиту, по пунктах: розшифрував розмір смертності в УРСР; розшифрував масштаби епідемічних захворювань, які досі ніде не публікувались; применшив розмір матеріального забезпечення молоді; розсекретив дані перепису населення по містах УРСР; навів дані, що «змазують» досягнення соціалістичного ладу, «по-наклепницькому» трактують рівень задоволення культурних потреб населення¹.

Надзвичайно цінними для встановлення точної кількості жертв Голодомору в Україні є цифри, названі О. Асаткіним під час допиту 25 серпня 1937 р. Хоча він змушений був інтерпретувати їх як доказ своєї шкідницької діяльності в галузі державної статистики й обліку, проте наведені фахівцем такого рівня статистичні дані можна вважати достовірними. О. Асаткін повідомив слідству, що до початку перепису він інформував ЦК КП(б)У про орієнтовну чисельність населення України в 35 млн. Далі йде самообвинувачення, за яким прочитується реальний стан справ.

«Цю цифру я представив, знаючи, що підсумки перепису дадуть зовсім іншу картину стрімкого падіння чисельності населення, ніж це мало місце насправді. Я переслідував одну мету – підтвердити на Україні відсутність природного приросту населення.

Тим самим, своєю чергою, я хотів довести, що нібито існує зниження природного приросту населення є результатом неправильного курсу партії, який призвів до значної смертності серед населення України, головним чином на селі».

Далі О. Асаткін «зійзнався», що за підсумками «по-шкідницькому» організованого перепису з'ясувалося: в Україні проживає не 35 млн, а 29 млн 218 тис. осіб, а це навіть порівняно з переписом 1926 р. показує зниження чисельності населення майже на 6 млн осіб².

Отже, всупереч волі сталінських сатрапів, розправа над учасниками перепису 1937 р. виявила ще одні сліди злочину, який ретельно приховували, знищуючи документи і людей, які володіли об'єктивною інформацією про втрати українського населення в 1932–1933 рр.

Правда про 1932–1933 рр. послідовно витравлювалася з пам'яті народу на генетичному рівні. До кінця 1980-х років про Голодомор за рішенням вищих партійних органів навіть згадувати заборонялось. Для цього, зокрема, спростовувалися факти і саботажу, і сумнівів щодо справедливості хлібозаготівель з боку окремих партійних і радянських керівників низової ланки, замовчувалися факти незаконних конфіскацій селянського майна та збіжжя, насильницького позбавлення селян будь-яких їстівних припасів, наголошувалося на несприятливих погодних умовах, що не дали змоги виконати плани хлібозаготівель. Поза увагою суспільства залишалися і організатори Голодомору з вищих ешелонів партійно-державної влади, і безпосередні виконавці – партійна, радянська та господарська номенклатура, оцінка діяльності якої й донині потребує диференційованого підходу.

Документами, що вказують на конкретних осіб, які вирішували долю людей в роки Голодомору, є постанови про притягнення до відповідальності, обвинув-

¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30 (1951 р.). – Спр. 135. – Арк. 34–35; Ф. 6. – Спр. 43187-фп. – Арк. 50–51.

² Там само. – Ф. 6. – Спр. 43187-фп. – Арк. 91–92.

вальні висновки та вироки. Вони розкривають механізм розправи над усіма, хто не схвалював політику більшовицької влади, чинив їй опір і визначають винесену чи запропоновану міру покарання – розстріл, виправно-трудові табори, позбавлення громадянських прав. Вироки виносились у судовому та позасудовому порядку на підставі Кримінального кодексу УСРР, у тому числі за рішенням так званої судової трійки при колегії ДПУ.

Починаючи з років хрущовської відлиги і масових реабілітацій, радянська влада постійно насаджувала версію про безсумнівну правильність обраного більшовиками курсу на побудову комуністичного суспільства, якому заважають окремі, несуттєві перегини, внутрішні та зовнішні вороги. Складовою утвердження такої ідеології стало тотальне переслідування всіх, хто усно чи письмово свідчив про голод, були це побутові розповіді чи художні твори. Сигнал про те, що правда про Голодомор уже й після смерті Сталіна має канути у небуття, дав вересневий 1953 р. пленум ЦК КПРС. Пленум був присвячений питанням розвитку сільського господарства і відбувався якраз у 20-ліття страшної трагедії. Проте ні основний доповідач – М. Хрущов, який щойно прийшов до влади, ні інші виступаючі жодним словом не згадали про катастрофу 1932–1933 рр. Репресованих на той час членів партії виправдовували не за те, що вони розуміли небезпечність ситуації і прагнули врятувати людей від голоду бодай в окремо взятому районі чи селі, а за те, що вони старались з усіх сил виконати завдання партійної верхівки та через об'єктивні причини не змогли цього зробити. Не порвавши з комуністичною ідеологією, не ставши рішуче й відверто на бік стражденного вмираючого народу, вони сповна відчули себе відпрацьованими гвинтиками режиму, якому не перечили, а вірно служили. Підозра в несправедливості хлібозаготівель так і не переросла в багатьох із них у переконання про злочинність економічної, похідної від політичної, системи в країні. Це справжня трагедія людей, яким судилося завдяки своїм знанням, природним здібностям та ідеологічним переконанням очолити господарські, партійні і радянські органи та в кінцевому підсумку стати вершителями і жертвами Голодомору в Україні.

7 листопада 2003 р. двадцять п'ять країн-членів ООН прийняли спільну заяву щодо 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Нині геноцид Українського народу визнали Естонія, Австралія, Канада, Угорщина, Литва, Грузія, Польща, Перу, Парагвай, Еквадор, Колумбія, Мексика, Латвія, США, а також законодавчі органи 22-х адміністративно-територіальних одиниць Австралії, Аргентини, Бразилії, Великобританії, Іспанії, Італії, Канади та Португалії. Перший документ про Голодомор в Україні, ухвалений у рамках міжнародних організацій універсального характеру – це ініційована Україною резолюція 34-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО «Вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні» від 1 листопада 2007 р.¹ У резолюції, з якою погодились також офіційні російські представники, зафіксовано термін «Голодомор», що означає політику комуністично-більшовицького режиму вбивства голодом в Україні та не отожднюється з терміном «голод», який охопив тоді Поволжя,

¹ Месле Франс, Валлен Жак за участю Володимира Школьников, Сергія Пирожкова та Сергія Адамця. Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті. – К.:Видавничий дім «Стилос», 2008. – С. 8.

Казахстан та інші регіони СРСР. Оскільки ЮНЕСКО опікується питаннями науки, культури, освіти та інформації, українська делегація завдячує її членам у створенні механізму поширення серед світової спільноти інформації про Голодомор 1932–1933 років в Україні.

Відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 р. про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього факт масового і цілеспрямованого знищення людей в Україні в 1932–1933 рр. вимагав порушення кримінальної справи та детального її розслідування.

22 травня 2009 р. Служба безпеки України порушила кримінальну справу за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. Крім накопиченої маси архівних документів про Голодомор, приводом та підставами для порушення СБУ кримінальної справи стали також результати слухань 2003 р. у Верховній Раді України, в документах яких на офіційному рівні Голодомор визнано геноцидом, Закон України від 28 листопада 2006 р., ухвала Національної комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права щодо правового визначення Голодомору, інформація із Національної книги пам'яті у 18 томах. Під час розслідування кримінальної справи за фактом вчинення геноциду 1932–1933 рр. в Україні з'ясовано всі обставини трагедії, встановлено механізми, створені і використані сталінським тоталітарним режимом для винищення української нації, а також роль конкретних осіб у здійсненні цього злочину. Пам'ять про влаштований більшовицькою владою на родючій українській землі Голодомор спонукала довести невідворотність та справедливість покарання за злочин геноциду.

До довідника включено 420 документів і окремих справ, виявлених у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Значний масив нормативно-розпорядчих документів, особливо постанов і директив партійних і державних органів, частина архівно-кримінальних справ зберігається також в інших архівних установах в Україні та за її межами.

Важливим було б видання зведеного реєстру документів про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, зразком для якого може служити представлений у Національній книзі пам'яті¹ за принципом реєстрування масив опублікованих документів. За підрахунками авторів цього розділу Г. Боряка, Г. Папакіна та Н. Лісунової, нині у складі понад 2 тис. фондів державних архівів України на обліку перебуває не менш як 70–80 тис. одиниць архівних документів, що стосуються Голодомору².

В основу довідника покладено тематично-видову структуру документів, які розташовано за хронологічним принципом. Майже всі документи мали гриф таємності, тому цей реквізит у довіднику відсутній. обов'язковими елементами довідника є зазначення прізвищ і посад осіб, які підписували документи, та їхніх адресатів. У заголовку кожної справи чи окремого документа є дата їх створення, нижче вміщено легенду, вказано оригінал це чи копія, а також спосіб виконання.

До *першого розділу* віднесено документи таємного діловодства (*ф.16*), які розкривають таємниці організації геноциду. Цінними є документи вищих партійних

¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008.

² Там само. – С. 423.

і державних органів СРСР і УСРР, зведення, звіти, доповідні записки, спецповідомлення, оперативні бюлетені.

Важливий масив документів становлять довідки ДПУ УСРР про настрої селян України за листами до дітей у Червону армію, а також настрої червоноармійців за листами до батьків. Листування було під тотальним наглядом органів ДПУ; більша частина кореспонденції прочитувалась, піддавалась аналізу на предмет виявлення незадоволення, антирадянської агітації, встановлення небезпечних для влади зв'язків тощо. Прочитані листи групувались за тематикою і їх зміст доповідався керівникам ДПУ, партійних і радянських органів. Збереглися машинописні передруки результатів перлюстрації, оригінали вилучених документів знищувались.

Документи розділу виходять за часові рамки Голодомору, проте наведені в них факти тісно пов'язані з наслідками катастрофи.

Уперше описано виявлені в ГДА СБУ документи, що стосуються перепису населення 1937 р. і свідчать про значні втрати українського населення в роки Голодомору. До наукового обігу вводяться розсекречені 2009 р. інформаційні повідомлення та доповідні записки КДБ УРСР, надіслані до ЦК Компартії України в 1980-ті роки, які розкривають форми і методи боротьби КДБ проти поширення у світі правди про Голодомор. Для цього використовувались, зокрема, такі засоби, як фальсифікації, переслідування радянських й іноземних громадян, внесення розколу в ряди ОУН за кордоном, дискредитація державних діячів і членів парламентів країн, які підтримували заходи на вшанування пам'яті жертв Голодомору, прямі погрози вчинення терористичних актів.

У *другому розділі* представлено накази, директиви, вказівки, інструкції, якими керувалися співробітники ОДПУ та ДПУ УСРР (ф.9). Корпус наказів центральних і республіканських радянських органів державної безпеки за 1920–1930-ті роки в ГДА СБУ відсутній. Вказівки ОДПУ частково розкривають документи, що надходили до повноважного представництва ОДПУ в Криму.

Третій розділ довідника найбільший за кількістю представлених справ і документів. Це архівно-кримінальні справи з фонду реабілітованих (ф.6) та не реабілітованих осіб (ф.5), або окремі обвинувальні висновки, матеріали слідства та судових процесів, виготовлені друкарським способом або на ротاپринті (колекція друкованих видань, ф.13). Довідки датовано за часом створення перших документів, як правило, постанови про початок слідства. Нерідко про факти голоду йшлося під час слідства і в пізніший період, тому упорядниками вивчалися документи з архівно-кримінальних справ від 20-х до 90-х років минулого століття. У довіднику вміщено інформацію про події, що передували Голодомору. Йдеться про справи, які висвітлюють опір селян колективізації, розкуркуленню, хлібозаготівлі, нав'язуванню непосильних податків і державних позик. На основі масових настроїв українських селян протистояти заходам радянської влади, незадоволення політикою більшовиків і готовністю виступити проти них зі зброєю в руках формувалися донесення ДПУ про наближення антирадянського збройного повстання в Україні.

Типовими для архівно-кримінальних справ є п'ять груп документів: оформлення арешту; процесуальні та не процесуальні документи слідства; документи, отримані від інших установ та організацій; оформлення результатів слідства;

документи з питань реабілітації. У довіднику після переліку документів, що зберігаються в архівно-кримінальних справах, зазначено наявність фотографій, щоденників, творів, листів чи важливих нотаток заарештованих, довідок, посвідчень, інших документів, що можуть пролити нове світло на тоталітарну епоху, сприяти дослідникам у вивченні діяльності окремих особистостей чи соціальних груп. Документи з архівно-кримінальних справ та обвинувальні висновки розкривають злочинну політику влади щодо селянства – вилучення всього хліба, а не його надлишків, цілковите позбавлення засобів до існування, переслідування всіх, хто чинив опір хлібозаготівлі або навіть обурювався діями уповноважених та активістів.

Четвертий розділ «Агентурно-оперативні документи» представлений інформацією, добутою ДПУ шляхом проведення агентурних та оперативних заходів. Відповідні документи відклалися у *фонді 13* (колекція друкованих видань) та *фонді 65* (справи оперативного обліку).

Агентурні повідомлення були одним з найважливіших джерел інформаційної обізнаності радянських спецслужб. Очевидно, у 1930-ті роки за іноземними дипломатичними представництвами в СРСР було встановлено найпильніше стеження і радянські спецслужби перехоплювали й розшифровували чимало конфіденційних донесень. Серед них була й докладна інформація від консульств, які діяли на території УСРР, про соціальне й економічне становище республіки¹. Офіційні звіти й донесення іноземних дипломатів, яких важко звинуватити в упередженості щодо економічного й соціального становища радянських республік, переповнені фактами про масовий голод в Україні в 1932–1933 рр. Це саме свідчать і документи, одержані через іноземний відділ ОДПУ з-за кордону (доповідь члена проводу і представника ОУН в Англії Є. Ляховича, повідомлення управи гетьмана П. Скоропадського в Німеччині). Порівнюючи документи, збережені в ГДА СБУ, з тими, що стали доступними для дослідників у наш час, у тому числі віднайденими в іноземних архівах, у автентичності документів із фондів архіву СБУ не доводиться сумніватися. Довідник містить також агентурні донесення про оцінку подій в Україні на початку 1930-х років представниками української наукової і творчої інтелігенції.

Оперативно-статистичні документи, сконцентровані у *фонді 42* ГДА СБУ (*розділ п'ятий* довідника), мовою цифр розкривають масштаби та види репресій проти українських селян, категорії репресованих, міри покарання, форми опору селян політиці більшовиків у 1932–1933 роках. Статистика підтверджує антиукраїнський характер Голодомору. Так, із заарештованих 1933 р. за належність до антирадянських партій 85 % становили колишні члени українських політичних партій. Повстанську діяльність органи ДПУ розглядали у двох площинах – як українську (70 %) та білогвардійську². Перше місце в статистиці причин арешту належало графі зі звинуваченням «сільська контрреволюція».

¹ За документами ГДА СБУ в роки Голодомору на території УСРР діяли дипломатичні представництва Польщі – консульства у Харкові та в Києві; Німеччини – генеральне консульство у Харкові та консульства в Одесі й Києві; Італії – генеральне консульство в Одесі та віце-консульство у Харкові; Туреччини – консульство в Одесі; Японії – консульство в Одесі.

² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 134–135.

Окрім оригіналів і завірених копій, у справах фонду містяться чернетки статистичних матеріалів. У довіднику вони не відображені, проте використовуючи їх, дослідники можуть з'ясувати докладнішу картину радянського терору голодом.

Документи особистого походження (*розділ шостий*) долучені до архівно-кримінальних справ як докази «антирадянської» агітації. Частина листів, творів і записів у щоденниках збереглася в оригіналі, деякі з документів знищено, натомість слідство оперувало виготовленими в ДПУ–НКВС копіями. Власне, такими їх можна назвати з певними застереженнями, адже під час передруку й перекладу на російську мову неминуче згасав національний колорит документів, з'являлися помилки у тексті і встановити тепер, кому належать неточності, практично неможливо. Зміст і авторство наявних у ГДА СБУ особистих документів, чи це оригінал, чи копія, сумнівів не викликає. У довіднику представлено, зокрема, щоденники вчительки Олександри Радченко, колгоспника Нестора Білоуса, партійного діяча районного рівня Дмитра Заволоки, листи Миколи Реви, Якова Сапая. Всі вони були притягнуті до відповідальності за відверті записи, що стало складовою дій влади з метою приховування і фальшування правди про Голодомор. До цього ж розділу віднесено листівки, які поширювались в Україні. За даними ДПУ, в 1929–1932 рр. в Україні вилучено майже 35 тис. листівок, більшість яких мала «петлюрівський» характер і містила заклики до збройного повстання.

Сьомий розділ довідника «Свідчення очевидців та їхніх нащадків» увібрав інформацію, одержану в 2006–2008 рр. під час виставки документів «Розсекречена пам'ять». Цінність цих свідчень полягає в тому, що їх автори добровільно зголошувались письмово викласти відомі їм факти та події, очевидцями яких були вони особисто або ж їхні рідні. Свідки залишили колоритні розповіді про трагедію Голодомору в тій місцевості, звідки вони чи їхні батьки родом. Краєзнавцям та дослідникам Голодомору надзвичайно важко було б розшукати таких свідків в Україні, а то й за кордоном. У результаті маємо розширення інформаційних ресурсів ГДА СБ України і нові документальні підтвердження скоєного в радянській Україні злочину геноциду.

Обов'язковими елементами довідок є стислий зміст документів, перелік прізвищ постраждалих та осіб, які підписували документи або виступали з обвинуваченнями, назви населених пунктів, регіонів та країн, згаданих у документах. На цій основі укладено іменний та географічний покажчики. Перший з них містить, окрім прізвищ, відомості про рід занять чи посаду конкретних осіб, що дає можливість, з одного боку, встановити імена жертв Голодомору, з іншого – назвати посадовців і активістів, причетних до організації та проведення Голодомору. Географічний покажчик забезпечує швидкий пошук назв згаданих у документах населених пунктів, регіонів, а також країн, що сприятиме визначенню постраждалих від Голодомору сіл і регіонів. Назви подано за тогочасним адміністративно-територіальним поділом¹. Контент-аналіз, системність, уніфі-

¹ З 1920 р. радянська Україна поділялась на губернії. У квітні 1923 р. у їх складі замість 102 повітів утворено 52 округи. 1925 р. губернії скасовано і до вересня 1930 р. в УСРР існували округи та райони, до лютого 1932 р. – лише райони, надалі – області та райони.

кація й максимальна повнота репрезентованих документів відкриває значний інформаційний потенціал ГДА СБУ, робить його більш доступним і зручним у науково-практичному використанні.

Документи, з якими працювали упорядники, віднайдено завдяки активній пошуковій діяльності багатьох співробітників архівних підрозділів Служби безпеки України у Києві й регіональних органах Служби. Насамперед, їх самовідданий праці українська та світова громадськість завдячує розсекреченню й оприлюдненню все більш вичерпної інформації про таємниці архівних документів комуністичної репресивно-каральної системи.

В. Даниленко (м. Київ)